

Kenesei István szerk., A nyelv és a nyelvek

Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011. 425 lap

1. Ha az ember (mint e sorok írója is néhány évtizeddel ezelőtt) munkája során arra kényszerül, hogy anyanyelvét külföldi tanulók számára idegen nyelvként tanítsa, számos olyan kérdésre kell válaszolnia, ami neki magának meg sem fordulna a fejében. Tanítványai például már az első órák egyikén megkérdézik tőle, hogy miért a *nyolcas* és *hatos* buszra kell felszállniuk, amikor a magánhangzó-illeszkedés miatt (*ötös* és *hetes* mintájára) a *nyolcos* és *hatas* lenne a „helyes” alak. Azt sem értik, hogy ha a *kéz* főnév tárgyesete *kezet*,

akkor a *méz* tárgyesete miért *mézet*, és a *géz-é* miért *gézt*. Arra a kérdésre sem volt egyszerű válaszolni, miért húztam alá egyik fogalmazásukban azt a mondatot, hogy *A tanuló óra után szétsiettek*, és miért helyesebb a *szétszéledni* ige, amikor nincs sem *széledni*, sem **beszéledni*, **kiszéledni*, **átszéledni*, **felszéledni* stb. Ha úgy kell mondanunk, hogy *Bécsbe utaztam*, akkor miért nem jó a *Pécsbe utaztam*? Ha a *tetű* szó többes száma *tetvek*, akkor a *betű-é* miért nem *betvek*? Ha jó a *ló* : *lovat*, akkor miért nem jó a *zászló* : **zászlovat*? Mikor kell használni a *kitör* igét, és mikor a *kitörök*-et? Mi itt a szabály? Hasonló példákat tucatjával lehetne sorolni. Tapasztalataim szerint az ilyen kérdések már az egészen kis gyerekeket és a magyart idegen nyelvként tanuló külföldieket is rendkívül érdeklik. Nem könnyű beláttatni velük, hogy a nyelvben az analógia és az anomália egyszerre van jelen, ezért minden nyelvben (így a magyarban is) vannak „rendhagyó” alakok, ezek pedig nem a nyelv „betegségei”, kiküszöbölendő hiányosságai vagy hibái, hanem épp ellenkezőleg: a nyelv szerves részei, hozzátartoznak normális működéséhez. „A nyelv annyira része mindennapi életünknek, hogy észre sem vesszük, amikor jól működik – éppúgy, ahogy testünk működése sem tűnik föl, ha csak nincs valami bajunk” – olvassuk „A nyelv és a nyelvek” című könyv hátoldalán.

2. A Kenesei István által szerkesztett „A nyelv és a nyelvek” című „ismeretterjesztő, illetve tankönyv” ma jószereivel az egyetlen átfogó magyar nyelvű bevezetés a nyelv tudományába (*science du langage*), a modern nyelvészet különböző területeibe, elméleteibe és módszereibe. Ez a megállapításunk lassan három évtizede érvényes, ugyanis ennek a könyvnek ez már a hatodik, javított és bővített kiadása: első, 280 oldalas, vékony, puhakötésű, zsebkönyv méretű változata még 1984-ben jelent meg a Gondolat Kiadónál. Az azóta eltelt több mint 27 év során más kiadók (Corvina, Akadémiai) is megjelentették, ami jól mutatja, hogy népszerűsége időközben semmit nem csökkent: folyamatosan jelen volt a könyvesboltokban és az egyetemi oktatásban. Most pedig már a hatodik, több mint 400 oldalas, keményfedeles új kiadása jelent meg az Akadémiai Kiadó gondozásában, kibővített szöveggel és szerzői gárdával, valamint – újdonságként – az egyes fejezeteket követő feladatokkal és gyakorlatokkal.

3. Érdemes megemlítenünk, hogy – amint a szerkesztő is utal rá szerkesztői utószavában – ilyen címmel korábban már jelent meg könyv Magyarországon. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. 1923-ban az „Élet és Tudomány” sorozatában ugyanezzel a címmel adta ki Schmidt József könyvét „a művelt nagy közönség számára”. A cím (amely egy kicsit olyan, mint mondjuk *Az ember és az emberek*) arra utal, hogy a nyelvekben – bármennyire eltérnek is egymástól – van valami közös is, mint ahogy a több milliárd, egymástól külső és belső tulajdonságaikban különböző emberben is van valami közös. Franciául talán jobban hangzana a cím (*Le langage et les langues*), ebben a nyelvben ugyanis külön szó szolgál a legtágabb értelemben vett nyelv, nyelvi jelenség, nyelvvel kapcsolatos kutatások és diszciplínák stb. (*langage*) és az egyes konkrét nyelvek (*langues*) jelölésére. Ám a címmel nagyjából véget is ér a hasonlóság Schmidt József könyve és a Kenesei István által szerkesztett kötet között. Míg az előbbi inkább a filológia témaköréhez lenne sorolható, hiszen híven képviseli az akkoriban uralkodó történeti nyelvszemléletet és nagy terjedelemben foglalkozik különböző, a közönség érdeklődésére számító szószemantikai és etimológiai problémák ismertetésével (íme ízelítőül néhány, sokat mondó alfejezetcím „A nyelv mint

történeti jelenség” című fejezetből: „A szó változása”, „Analógiás változás”, „Hangváltás”, „Jelentésváltozás”, „Régi szavak kihalása”, „Új szavak keletkezése”, „A szófűzés változása”, „A nyelvváltozással kapcsolatos problémák” stb.), addig az utóbbit jogosan nevezhetjük a modern nyelvtudomány eddig megjelent legjobb magyar nyelvű bevezetésének.

4. A kötet szerzői Telegdi Zsigmond (1909–1994) emlékének ajánlják művüket, aki sokat tett azért, hogy az általános nyelvészet polgárjogot nyerjen a magyarországi felsőoktatásban. Az ő tanszékvezetése alatt jött létre Magyarországon általános nyelvészet szak, először az ELTE-n, majd később más magyarországi egyetemeken is. Persze, mint minden könyvnek, ennek is van előtörténete: az előzményekről a szerkesztő a kötet végén található „Szerkesztői utószó”-ban számol be. Ebből megtudjuk, hogy ez a könyv egy – az MTA Nyelvtudományi Intézetében a hetvenes évek elején kezdődött – kollektív munkából született meg, amikor „néhány fiatal nyelvész kísérletet kezdeményezett a középiskolai magyar nyelvtan oktatásának megújítására” (390). Első változata az Országos Pedagógiai Intézet gondozásában megjelent 90 oldalas sokszorosított füzet, tanárok számára készült egyfajta módszertani összefoglaló volt. Ez az 1973-as 90 oldalas „ősváltozat” az eltelt évtizedek folyamán több mint négyszeresére duzzadt; mostani, legújabb változata egy szerkesztői bevezetőből és négy nagy fejezetből áll. Az első kiadás négy fejezetének címe változatlan maradt („A nyelvi jelenség”, „A nyelv szintjei”, „A nyelv változatai”, „A nyelv és használója”), de a korábbi 13 alfejezet 16-ra, az 1984-es első kiadás nyolc szerzője pedig tizenkettőre bővült (Bánréti Zoltán, Kelemen János, Kenesei István, Kis Balázs, Nádasdy Ádám, Pap Mária, Pléh Csaba, Prószycki Gábor, Radics Katalin, Réger Zita, Rohonci Katalin, Szabolcsi Anna).

5. Bár a kötet egyes fejezeteit a nyelv tudományának (általános és elméleti nyelvészet, pszicholingvisztika, nyelvfilozófia) legismertebb magyarországi képviselői írták, sikerült elkerülniük az ilyenfajta tudománynépszerűsítő könyvekre leselkedő két fő csapdát. Az egyik az, amely az olvasót kiskorú, alacsony IQ-val rendelkező értelmi fogyatékosnak tekintí, akinek mindent a szájába kell rágni és többször elismételni, hogy minél jobban megértse; a másik a nagyképű, ezoterikus tudálékoskodás, amely idegen terminusok tömkelegét zúdítja a gyanútlan olvasóra, abból a megfontolásból kiindulva (és ezt lehetőleg már az első oldalon éreztetve), hogy a szerző nem sülyedhet olyan mélyre a bonyolult tudományos magyarázatok egyszerűsítésében, hogy az az olvasónak ne lenne magas. Mindkét veszélyt tudatosan elkerülték a szerzők. A szerkesztő már a bevezetőben hangsúlyozza, hogy a könyv elsősorban nem a nyelvészet szakembereinek, hanem az érdeklődő laikusoknak szól. Fő célja az, hogy a modern nyelvtudomány fogalomrendszerét, elméleteit és eredményeit köznapin nyelven, mindenki számára érthetően foglalja össze. A középiskolai magyar nyelvtan ismeretén túl csupán „egészséges érdeklődést” várnak el az olvasótól. A szerzők abból a feltevésből indulnak ki, hogy az olvasót érdeklik az olyan kérdések, hogy mi és hol van a nyelv, hogyan és miért változik, miért van ilyen sok nyelv, miért más a magyar nyelv, mint az iskolában tanult „idegen” nyelvek, miben különbözik az emberi nyelv az állatok közlési rendszereitől, van-e köze a nyelvnek a gondolkodáshoz, hogyan alakult ki az emberi beszéd, tudnak-e a beszélni a számítógépek, stb. Ha ez az érdeklődés megvan az olvasóban, akkor minden előzetes nyelvészeti képzettség nélkül, bármelyik fejezetnél belekezdhet a könyv tanulmányozásába.

6. A Magyar Nyelv folyóirat olvasói feltételezhetően ismerik ennek a könyvnek valamelyik korábbi kiadását, ennek ellenére talán mégsem haszontalan, ha – a rend kedvéért – röviden ismertetjük a kötet szerkezetét és felépítését. A néhány oldalas „Bevezető”-t (9–14) „A nyelvi jelenség” című fejezet követi (15–84). Ebben szó esik az állati kommunikáció és az emberi nyelvek közötti különbségekről, a jelek mibenlétéről és fő típusairól, a nyelv és a beszéd egymáshoz való viszonyáról, a szinkrón és diakrón nyelvtan, valamint a konstitutív és regulatív szabályok közötti különbségekről, az emberi nyelv kettős szerkezetéről és nyitottságáról stb. A szerzők hétköznapi példák bemutatásán át vezetik rá az olvasót arra, milyen fajta tudás a nyelvtudás, mit jelent a nyelvi kreativitás. Bonyolult kérdések ezek, és a szerzők figyelmeztetnek is arra, hogy a nyelvre vonatkozó megállapításainknál óvatosaknak kell lennünk, mert „állításaink mindig föltételezések maradnak” (75). A második nagy fejezet („A nyelv szintjei” 85–162) a nyelv(leírás) különböző szintjeit tárgyalja a legkisebb nyelvi egységektől (hangok) a szavakon át egészen a mondatokig és a jelentésekig, abból a megfontolásból indulva ki, hogy az emberi nyelv az egyetlen olyan kommunikációs eszköz, amely képes arra, hogy kicsiny, önálló jelentés nélküli darabokból (hangok) nagyobb, önálló jelentéssel rendelkező egységeket (morféma, szó, mondat, szöveg) szervezzen. A jelentéssel kapcsolatos kérdések talán a legbonyolultabbak, hiszen inkább csak azt tudjuk, mi nem a jelentés, mint azt, hogy mit és hogyan jelent egy szó. A szó jelentése ugyanis nem tévesztendő össze sem a szó képzetével, sem fogalmával, sem magával a tárggyal, amit jelöl. A harmadik nagy fejezet (címe: „A nyelv változatai”, 163–254) „már szándékában sem a nyelvről, hanem a nyelvekről kíván szólni, hiszen az egy nyelven belüli és a különböző nyelvek közötti változatosság szinte kimeríthetetlen”. Ez a sokféleség azonban „valamilyen módon mindig rendezett, a változatosság mögött mindig felfedezhető a szervezőelvek, a rend mintázata” (13). Olyan alfejezeteket tartalmaz, mint a nyelvek sokfélesége, a változó nyelv, és – a különböző írásfajtákat szemléletes példákkal bemutató – a maradandó nyelv. Itt azokra a kérdésekre kaphatunk választ, mint hogy mi és hogyan változik meg a nyelvben, milyen kritériumok alapján lehet a nyelveket összehasonlítani, milyen fő nyelvtípusok vannak, milyen fajta írásrendszerek szolgálnak a nyelvek rögzítésére, milyen következetességgel tükrözik az egyes írásfajták a kiejtést stb. A negyedik nagy fejezet („A nyelv és használója”, 255–388) a nyelv és az ember kapcsolatával foglalkozik. Ebben a fejezetben nemcsak a nyelv különböző alkalmazásairól olvashatunk („A nyelv és a számítógép”), hanem előkerülnek a laikusokat talán leginkább érdeklő problémák is: az anyanyelv elsajátítása, a nyelv keletkezése, az összefüggés a nyelv és az agy, a beszéd és a gondolkodás, a nyelv és a megismerés között. A kötetet rövid szerkesztői utószó (389–93), a legfontosabb alapműveket feltüntető ajánlott irodalom (395–413) és 10 oldalas tárgymutató (415–25) zárja.

7. A szerkesztő és a szerzők jól oldották meg azt a nehezen eldönthető kérdést is, hogy milyen olvasóközönséget tételezzenek fel, szakemberekhez vagy laikusokhoz szóljon-e a könyv. Nem könnyű, szinte lehetetlen eltérő, olykor egymásnak ellentmondó olvasói igényeknek egyszerre eleget tenni. A XIX. század második és a XX. század első felében megjelent ún. tudományos-népszerűsítő művek szerzői még tudták, hogy a könyvnek elsősorban érdekesnek kell lennie, az olvasó figyelmét kell felkelteniük, ezért elsősorban konkrét problémákból, az olvasót feltételezhetően érdeklő kérdésekből indultak ki. Csak helyeselhetjük, hogy e kötet szerzői is követték ezt a példát: ők is konkrét, mindennapi problémákat, nagyon egyszerű kérdéseket vetnek fel, olyanokat, amelyek min-

denkiben felmerülhetnek. E konkrét kérdésekből kiindulva jutnak el a problémá tudományos megfogalmazásáig, térnek rá a magyarázathoz szükséges legfontosabb szakkifejezések bevezetésére, majd magára a magyarázatra és a (könnyebb megjegyezhetőség miatt vastag betűkkel szedett) követeztések levonására. A jelek tárgyalása során például először füstől és tűzről, a részeg ember tántorgó közlekedéséről, az operaelőadásra farmerben megjelenő fiúról, KRESZ-táblákról esik szó. Ezek a konkrét példák arra szolgálnak, mintegy előkészítik azt, hogy az olvasó olyan fogalmakkal ismerkedjen meg, mint közlési szándék, szimptóma, jelkapcsolat, konvencionális jel, másodlagos jel, nyelvi jel stb., és ezek logikus magyarázata után már szinte maga is levonhatja azt a következtetést, hogy a nyelvi jel konvencionális. Az „Állati kommunikáció – emberi nyelv” című fejezetben ugyancsak mindenki számára könnyen érthető konkrét eszmefuttatások után jut el az olvasó a nyelv kettős artikulációjának felismeréséhez. „A nyelv leírása” című fejezetben hasonló konkrét nyelvi példák nyomán ismerkedik meg az olvasó a beszé- (regulatív) szabályai és a nyelv (konstitutív) szabályai közötti különbséggel. A szöveget ábrák, rajzok, képek, fényképek, táblázatok tarkítják, segítve az eligazodást.

8. A könyv egyes fejezeteiben határozottan felismerhető egyfajta egymásra épülés, tudatos didaktikus szerkesztés. A nyelvtudomány mára elfogadott és a magyar alapfokú oktatásban is meghonosodott kategóriáiból kiindulva jutunk el a kognitív nyelvészet és a nyelvfilozófia számos kérdést felvető és nyitva hagyó, de az átlagembert mégis leginkább érdeklő problémáinak bemutatásához. A kötet olyan alapkategóriákból, fogalmakból és disztingciókból indul ki, mint nyelv és beszéd, beszédhang és fonéma, morféma és szó, mondat és megnyilatkozás, jelölés és jelentés stb., és ezeken át jut el a nyelvtudomány perifériáin elhelyezkedő, más társadalomtudományokkal érintkező diszciplínáig (beszéd és gondolkodás, nyelv és írás, a nyelv és a számítógép, az anyanyelv elsajátítása, a nyelv eredete stb.). Ez jól bizonyítja a modern nyelvtudomány interdiszciplináris jellegét, egyszersmind tükrözi a nyelvészet érdeklődésének kiszélesedését is az eltelt csaknem három évtized során. Ma már aligha beszélhetünk „tisza nyelvészetről”, hiszen olyan interdiszciplínák, mint a pszicho-, szocio- és etnolingvisztika, a nyelvfilozófia, a kognitív pszichológia és filozófia, vagy a különböző programozási és mesterséges nyelvek vizsgálata mára már elfogadottan a nyelvtudomány kutatási és alkalmazási területéhez tartoznak.

9. Külön kell szólnunk a könyv egyes fejezeteit követő összefoglaló kérdésekről és feladatokról, amelyeket a korábbi kiadások még nem tartalmaztak. Ezek a feladatok főleg a felsőoktatásban tűnnek jól felhasználhatóknak, de sok olyan is van köztük, amelyek a laikus, nem szakember, sőt az átlagolvasó érdeklődését is felkelthetik. Ilyen például Tímár György „Nehéz nyelv a magyar” című szövege (159–161), amelyet annak idején Brachfeld Siegfried „álmagyar” előadásában a rádióban is hallhattunk, vagy *Az oroszlán simogatása veszélyes* típusú, kétértelmű mondatokkal kapcsolatos feladatok és gyakorlatok. Szórakoztatóak a magyarul tanuló külföldi beszélők által alkotott olyan mondatok, mint például *Tavaszban lefordítani kell a tudósításokat* vagy *A lányom csak márciusban visszajönni fog* stb. (139). Minden magyar anyanyelvű beszélő megérti a fenti mondatokat, sőt ki is tudja javítani, hiszen ő nem így mondaná őket. De ő vajon miért nem így mondaná ezeket a mondatokat és miért tudja „kijavítani” őket? A feladatok megoldásait, a kérdésekre javasolt válaszokat a Nyelvtudományi Intézet honlapján bárki megnézheti.

10. Mindenképpen üdvözlünk kell, hogy a folyamatos újrakiadások során új fejezetekkel is bővült a kötet. Ezek egyrészt az a l k a l m a z á s , másrészt a p s z i c h o l ó g i a és a f i l o z ó f i a irányába vezetik el az olvasót. Az 1984-es első kiadásban még nem voltak olyan fejezetek, mint például az írásrendszerek fejlődését bemutató „A maradandó nyelv”, sem a modern neurolingvisztika és kognitív pszichológia legújabb eredményeit is felhasználó részfejezetek („A nyelv és az agy” vagy „A nyelv és a számítógép”). Egy „Beszéd és gondolkodás” című fejezetet elképzelni sem lehetne Schmidt József könyvében, amelynek utolsó fejezete a nyelv eredetével kapcsolatos nézeteket (csoda-elmélet, feltalálási elmélet, hangutánzási elmélet, interjekcionális emélet, fejlődési elmélet) ismerteti alig ötoldalnyi terjedelemben. Nagyon is szükség van ezekre a fejezetekre egy n y e l v v e l és n y e l v e k k e l foglalkozó bevezetésben! Nem lehet kizárni, a pszichológia és a filozófia területére száműzni a jelentéssel, a nyelvelsajátítással, a nyelv tanulással, a nyelv eredetével, a nyelv és a gondolkodás összefüggéseivel kapcsolatos kérdéseket, még ha ezekben a témakörökben a szerzők inkább kérdéseket vetnek fel, mintsem lezárt, végleges válaszokat adnak. Mégis helyesen tette a szerkesztő, hogy nem követte a Société Linguistique de Paris tudós társaság példáját, amely 1866-ban kimondta, majd 1911-ben újra megerősítette: „A Társaság semmilyen közleményt nem fogad el a nyelv eredetével kapcsolatban”. Abból a megfontolásból indultak ki, hogy egy komoly nyelvészeti társaság és folyóirat csak azt közzölheti, ami biztos, végleges, lezárt és tudományosan bizonyított; feltevésekkel, hipotézisekkel nem szabad foglalkoznia. Most, másfél évszázaddal később azonban tudomásul kell vennünk, el kell fogadnunk: a tudomány jelenlegi állapota szerint az emberi nyelvnek c s a k e g y r é s z e hozzáférhető a tudatosság számára. Azt is meg kell mondani, melyik az a rész, amelyik nem hozzáférhető és miért nem. Martin Heidegger metaforikus kifejezése szerint a nyelv az emberi lét háza („das Haus des Seins”), a nyelv a lakóhelyünk: a nyelv révén, a nyelv által vagyunk emberek. Ahogy a könyv egyik szerzője mondta nemrég egy rádióműsorban: bizonyos értelemben nem az ember hozta létre a nyelvet, hanem a n y e l v h o z t a l é t r e a z e m b e r t , mert az ember az egyetlen olyan teremtmény, amely artikulált nyelvvel rendelkezik. És ha több millió év múlva esetleg már nem lesz egyetlen artikulált nyelv sem, akkor azt az artikulált nyelv nélküli teremtményt már nem *ember*-nek fogják hívni.

ALBERT SÁNDOR